

KESİNLİĞİN KAYBOLDUĞU ÇAĞDA DİN-BİLİM TARTIŞMALARINI SÜRDÜRMEİNİN İMKÂNI:DİN-BİLİM İLİŞKİLERİNE THOMAS S. KUHN GÖZÜYLE BAKMAK

The Possibility of Continuing the Religion-Science Debates in the Age of Loss
of Certainty: Looking at Religion-Science Relations Through the Eyes of
Thomas S. Kuhn

HASAN ER

Dr. Öğr. Üyesi, Yalova Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, İslam Felsefesi, Yalova, Türkiye
Asst. Prof. Yalova University, Department of Philosophy and Religious Studies, Islamic Philosophy
Yalova, Türkiye

hasaner16@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7412-7635>

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü /Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi /Received: 11 Ocak 2023

Kabul Tarihi/Accepted: 13 Haziran 2023

Yayın Tarihi/Published: 30 Haziran 2023

ATIF/CITE AS:

Er, Hasan, "Kesinliğin Kaybolduğu Çağda Din-Bilim Tartışmalarını Sürdürmenin İmkânı: Din-Bilim İlişkilerine Thomas S. Kuhn Gözüyle Bakmak", *Hitit İlahiyat Dergisi*, (Haziran/June 2023) 22/1, 423-454. <https://doi.org/10.14395/hid.123258>

Yazar Katkıları: %100

Değerlendirme: Bu makalenin ön inceleme iki iç hakem (editörler- yayın kurulu üyeleri) içerik inceleme ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi. Benzerlik taraması yapılarak (turnitin) intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Bildirim: ilafdergi@hitit.edu.tr <https://dergipark.org.tr/pub/hid>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Author Contributions: %100

Review: Single anonymized - Two Internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two External Double-blind Peer Review

Ethical Statement It is declared that scientific and ethical principles have been followed.

while conducting and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Complaints: ilafdergi@hitit.edu.tr - <https://dergipark.org.tr/pub/hid>

Conflicts of Interest The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyright & License Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

The Possibility of Continuing the Religion-Science Debates in the Age of Loss of Certainty: Looking at Religion-Science Relations Through the Eyes of Thomas S. Kuhn

Abstract

This study aims to reveal that all religion-science debates, which deal with religion and science in a comparative way, present them as alternatives to each other and show the two sides as if they are in competition, are essentially fictional. This debate, which emerged as a reflex against the discourses produced about the religion-science relations in the Middle Ages after the scientific revolution and modern thought in the West, took place in different forms in the Islamic world. However, we observe that almost all of the discourses produced in this way take place in a way that accepts the authority of science and centers science by affirming all aspects. In other words, in the religion-science debate that took place after the aforementioned periods, science has always been defined as a legitimate field that is not open to discussion, and religious discourse has been compelled to act in accordance with the scientific data of the period. In such an approach, science is elevated to a position that expresses the absolute truth in every situation, and religion is forced to comply with this exemplary institution of truth. However, some changes in the world of science in the last century show that science does not actually provide us with the perfect truth, that scientific data is accepted according to periodic usefulness, and these acceptances are also affected by some personal and social factors. That is, science does not offer us objective reality, but the practical form in which reality is perceived in our minds. The most influential theory that reveals that science is not perfect and does not have absolute objectivity and certainty is Thomas S. Kuhn's theory of paradigms. With this theory, Kuhn revealed the invalidity of the claims of infallibility and immutability imposed on them, without devaluing scientific claims and without falling into a rigid subjectivism, and laid the foundations of a new view towards science, parallel to the shaking of the idea of unlimited trust in reason in philosophy. Some other developments in the world of science also show us that scientific data is always open to change. So, equating science with religion, which is a field of discourse that is open to being affected by periodic and personal conditions and therefore dependent on change, will be a problematic approach in terms of the universal claims of religion. In order to overcome this problem, the borders of religion and science should be well drawn, and the point at which these two fields can come together should be clearly revealed. As a result of this effort, it will be understood that religion and science are two different fields that do not aim to offer alternatives to each other. In other words, a scientific data should never be put into discussion with the data of religion. This situation does not seem possible from a theoretical and methodological point of view. For example, by combining the theory of evolution, which is a scientific claim, with

religions' narratives of creation, to initiate a debate between religion and science, or to declare one of the two claims true and the other false; It will mean that religion, which aims to make a statement about the subject, is put into a fictional struggle. Or, by juxtaposing a narrative about the history of the prophets with the claims of the science of history, to seek support from the science of history or to conclude that there is an inconsistency between them would be to force two distant claims together. Religious texts are not the ground on which the accuracy of scientific claims about the formation of humanity will be checked. Or the narratives about the first man in religious texts should not be considered as the thesis or antithesis of a scientific claim. In this study, based on Thomas S. Kuhn's views on the extent to which scientific claims can represent absolute truth, we argue that the fact that religion and science, which have different goals, are presented in competition as alternatives to each other, is not actually compatible with the essence of both fields, that is, between religion and science. We aim to justify that the alleged debates or tensions are actually fictions that have no reality.

Keywords: Philosophy of Religion, Religion, Science, Contemporary Thought, New Physics, Thomas Kuhn.

Kesinliğin Kaybolduğu Çağda Din-Bilim Tartışmalarını Sürdürmenin İmkânı: Din-Bilim İlişkilerine Thomas S. Kuhn Gözüyle Bakmak

Öz

Bu çalışma din ile bilimi karşılaştırmalı bir biçimde ele alıp birbirinin alternatifi olarak ortaya koyan ve iki tarafı bir rekabet içindeymiş gibi gösteren bütün din-bilim tartışmalarının özünde bir kurgudan ibaret olduğunu ortaya koymayı hedeflemektedir. Batı'da bilimsel devrim ve modern düşünce sonrasında, Orta Çağ'daki din-bilim ilişkilerine dair üretilmiş söylemlere karşı bir refleks biçiminde ortaya çıkmış olan bu tartışma, İslâm dünyasında da farklı biçimlerde yer almıştır. Ancak bu minvalde üretilmiş söylemlerin neredeyse tamamının, bilimin otoritesini kabul eden ve bilimi her yönüyle olumlayarak merkeze alan bir biçimde gerçekleştiğini gözlemlemekteyiz. Yani bahsi geçen dönemlerden sonra gerçekleşen din-bilim tartışmasında bilim, her zaman tartışmaya kapalı meşru bir alan olarak tanımlanmış ve dinî söylem dönemin bilimsel verilerine uyumlu hareket etmek zorunda bırakılmıştır. Bu tür bir yaklaşımda bilim her durumda mutlak doğruyu ifade eden bir konuma yükseltilmiş olmakta, din ise bu doğruluk timsali kuruma uymak zorunda bırakılmaktadır. Ancak son yüzyılda bilim dünyasında yaşanan bazı değişiklikler aslında bilimin bize kusursuz doğruyu sunmadığını, bilimsel verilerin dönemsel işe yararlığa göre kabul edildiğini ve bu kabullerin de kişisel ve toplumsal bazı unsurlar tarafından etkilendiğini göstermektedir. Yani bilim bize nesnel gerçekliği değil gerçekliğin bizim zihnimizde algılandığı pratik şeklini sunmaktadır. Bilimin kusursuz olmadığını, mutlak bir nesnellik ve kesinlik taşımadığını ortaya koyan en etkili teori ise Thomas S. Kuhn'un paradigmalar teorisidir. Bu teoriyle Kuhn, hem bilimsel iddiaları değersizleştirmeden hem de katı bir sübjektivizme kapılmadan, onlara yüklenen yanılmazlık ve değişmezlik iddialarının geçersizliğini ortaya koymuş, felsefede akla duyulan sınırsız güven fikrinin sarsılmasına paralel biçimde bilime karşı oluşan yeni bir bakışın temellerini atmıştır. Bilim dünyasında yaşanan başka bazı gelişmeler yine bize göstermektedir ki bilimsel veriler sürekli değişmeye açıktır. Öyleyse dönemsel ve kişisel şartlardan etkilenmeye açık olan, bu sebeple de değişmeye bağımlı bir söylem alanı olan bilimin dinle eşitlenmesi, dinin evrensel iddiaları açısından sorunlu bir yaklaşım olacaktır. Söz konusu sorunu aşmak için ise din ile bilimin sınırları iyi çizilmeli, bu iki alanın hangi noktalarda bir araya gelebilecekleri konusu net bir biçimde ortaya konmalıdır. Bu çabanın sonucunda din ile bilimin aslında birbirlerine alternatif sunmayı hedeflemeyen iki farklı alan olduğu anlaşılacaktır. Yani bilimsel bir veri hiçbir durumda dinin verileriyle tartışmaya sokulmamalıdır. Bu durum teorik ve metodolojik açıdan mümkün gözükmemektedir. Örneğin bilimsel bir iddia olma özelliği taşıyan evrim teorisini dinlerin yaratılışa dair anlatılarıyla bir araya getirerek din ile bilim arasında bir tartışma başlatmak ya da her iki iddiadan birini doğru diğeri yanlış ilan etmek, hedefi olguya dair

bilimsel açıklama yapmak olan bilimle, dünya ve yaşamın değer ve anlamına dair açıklama yapmayı hedefleyen dinin kurgusal bir mücadeleye sokulması anlamına gelecektir. Ya da peygamberler tarihiyle ilgili bir anlatıyı tarih biliminin iddialarıyla yan yana getirerek tarih biliminden destek aramak veya aralarında bir tutarsızlık olduğu biçiminde bir sonuca gitmek, birbirinden uzak iki iddiayı bir araya getirmeye zorlamak olacaktır. İnsanlığın oluşumuna dair bilimsel iddiaların doğruluğunun denetleneyeceği zemin dinî metinler değildir. Veya dinî metinlerde yer alan ilk insanla ilgili anlatılar bilimsel bir iddianın tezi ya da anti tezi olarak değerlendirilmemelidir. Biz de bu çalışmada Thomas S. Kuhn'un bilimsel iddiaların mutlak doğruyu ne derece temsil edebileceğiyle ilgili görüşlerinden hareket ederek, farklı hedefleri olan din ile bilimin birbirlerinin alternatifi olarak bir rekabet içinde sunulmalarının aslında her iki alanın da özüne uygun olmadığını, yani din-bilim arasında yaşandığı iddia edilen tartışmaların veya gerilimin aslında gerçekliği olmayan birer kurgudan ibaret olduğunu temellendirmeyi hedeflemekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi, Din, Bilim, Çağdaş Düşünce, Yeni Fizik, Thomas Kuhn.

Ali Nesin: "Işık dalgadır dendi. Bir yıl sonra parçacık dendi."

Düccane Cündioğlu: "Sonra ikisi de dendi."

Ali Nesin: "İkisi de değil. Fizik, gerçeğin ne olduğunu anlamıyor ki! Gerçeği nasıl açıklayacağını anlatıyor. Işığın ne olduğunu söylemiyor. Işığın şöyle bir şey olduğunu tasavvur edersen şunları anlarsın diyor. Işığın ne olduğunu kimse bilmiyor. Işığın ne olduğunu nasıl bilebilirsin ki? Bizim, zihnimizin dışında herhangi bir şeyi bilme imkânımız yok. Neyin ne olduğunu nasıl bileceksin ki? Yalnızca neyi nasıl açıklayacağını... Yani zihinsel bir dünya kuruyorsun. O dünyada deneyleri açıklıyorsun bu teoriyle. Sonra bir gün geliyor açıklayamıyorsun. Haydi o zaman yeni bir teori. Teoride kalıyoruz. Fizikçiler gerçeğin peşinde değiller. Fizikçiler işe yararlığın peşindedir."

Ali Nesin: " Gerçeğin ne olması gerektiğine sen karar veriyorsun."¹

¹ <https://www.youtube.com/watch?v=5IcL3v3nRsQ>; Matematik ve Felsefe, BloombergHT, 19/10/2021.

Giriş

Kant'ın (1724-1804) fenomen olarak dünya tanımlamasıyla beraber, aklın güvenilirliği ve mutlak olanı temsil edebilme gücüne dair eleştirel bir geleneğin başladığını biliyoruz. Bu tespit bize, gerçekliğin insan tarafından temsil edilmediğini, aksine insan tarafından kurgulandığını söylemektedir. Bu durum aynı zamanda, modern düşünce ve aydınlanmadaki, aklın tek başına mutlak bilgiye ulaştırabileceği anlayışının da zayıflaması sürecinin hızlandığına işaret etmektedir. İnsanın rasyonel eyleminin sınırlarına yönelik üretilen bu eleştirel bakış, zamanla daha da radikal bir boyut kazanmış, post modern ve post yapısalcı düşünürler aracılığıyla bütün rasyonel gelenek dekonstrüktif bir bakışla yeniden gözden geçirilmiştir. Rasyonel düşüncenin sınırlarına yönelik bu söylem biçimine paralel, bilim dünyasında da başka bir eleştiri geleneği oluşmuştur. Thomas Kuhn'un (1922-1996), bilimsel tespitlerin değişime bağımlı olduklarına ve belli bağlamsal şartlara göre şekillendiklerine dair ortaya koyduğu yeni bakış açısıyla, bilimin mutlak doğruyu temsil etmediği görüşü yaygınlaşmaya başlamıştır.²

Kuhn, bilimi mutlak bir sübjektiviteye hapsedmek ya da bilimi değersizleştirmek gibi bir hedef gütmeyen bu teorisini paradigma ve olağan bilim terimleri üzerine inşa etmiştir.³ Paradigma ve olağan bilim terimleri en genel anlamıyla ortak bazı ön kabullerce oluşturulmuş bütünlüklü yapıya işaret etmektedir. Bu yapı içinde gerçekleştirilen her türlü bilimsel faaliyet söz konusu ön kabullere sorgusuz bir bağlılık içinde icra edilmektedir. Bu ise bilimsel faaliyetin bazı sınırlarda icra edildiğini göstermektedir ki tam da bu durum bilimsel iddiaların mutlak bir nesnellik taşımadığı inancını kuvvetlendirecektir. Bilimsel tespitlerin belli bazı ön kabullere göre icra edildiği açıklaması, bilimsel iddiaların değişime mahkûm bağlamsal iddialar olduğu gerçeğini de beraberinde getirmiştir. Burada bilimsel bir teorinin kabul edilebilirliğini belirleyen şey mutlak doğruluğu temsil etmesi değil sadece belli şartlar altında ortaya çıkan sorunları çözmede diğer bilimsel teorilere göre daha kullanışlı olmasıdır. Teorinin karşılaşılan sorunların tamamını kusursuz biçimde çözebilmesi hedeflenmez. Bu kabul durumu, sorunları çözmede aynı başarıyı gösterdiği müddetçe devam edecektir. Ancak zamanla paradigmanın çözüme kavuşturamadığı sorun sayısı artmaya başlar ve bir kriz durumu yaşanır. Kuhn bu çözümsüzlük durumunu bunalım olarak isimlendirmiştir.⁴ Bunalım, aykırılıkların artması sonucunda oluşmaktadır. Aykırılıklar zamanla o kadar artar ki artık paradigma değişikliğine gitmek

² Olasılıklı düşünce'nin oluşumuna dair ayrıntılı bilgi için bk. Robert Nola, Gürol Irzık, *Philosophy, Science, Education and Culture*. (Dordrecht: Springer, 2005), s. 259-284.

³ Alexander Bird, *Thomas Kuhn* (New York: Routledge, 2000), 29, 65.

⁴ Thomas S. Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, çev. Nilüfer Kuyuş (İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2019), 153.

zorunlu e gelecek ve yeni sorunları çözmeye daha başarılı olan yeni bir paradigma tercih edilerek bilimsel devrim gerçekleşmiş olacaktır.

Kuhn'un bu görüşleri son dönem bilim felsefesi ve bilim sosyolojisi tartışmalarında geniş yer bulmuştur.⁵ Ancak şu da ifade edilmelidir ki söz konusu teori kabul gördüğü kadar pozitivist düşünürler tarafından ciddi eleştirilere de maruz kalmıştır. Kuhn'un iddialarının bilim sosyolojisi ve bilim felsefesi alanında ciddi tesirinin olduğu, bu alanda sözü geçen hemen herkes tarafından kabul edilmektedir. Bununla beraber Kuhn'un iddialarını eleştiren bir geleneğin olduğu da unutulmamalıdır. Bazı düşünürler, bilimin verilerini şüpheli hâle getirdiği gerekçesiyle Kuhn'un görüşlerini radikal biçimde eleştirmişlerdir.⁶ Paradigma teorisinin rölativizme yol açacağı eleştirisi o kadar dillendirilmiştir ki söz konusu eleştiriye karşılık Kuhn, kendisini, bilimsel teorilerin bir paradigma sınırında üretildiği iddiasının rölativizmle sonuçlanmasının bir zorunluluk olmadığını anlatan bir metin kaleme almak zorunda hissetmiştir.⁷ Ancak bunun yanında pozitivist bilim anlayışının Kuhn'un etkisiyle gücünü tamamen kaybettiğini düşünenler de vardır.⁸

Rölativizm iddiaları biçim çalışmamız açısından önem taşımakla beraber, çalışmamızı hedefine ulaştırmaktan alıkoymamaktadır. Çünkü burada dile getirilen rölativizm eleştirisi, Kuhn'un da ifade ettiği gibi konunun yanlış anlaşılmasından kaynaklanmaktadır. Paradigma öğretisi kabul edildiğinde bir rölativizm oluşması zorunlu değildir. Nitekim bilimin evrensel doğrular sunduğunu iddia eden bazı evrenselci düşünürler de aslında bilimin yanılabilir olduğunu kabul ederek bilimin iddialarının yeniden gözden geçirilebilir olduğunu söylediler. Çünkü onlara göre bilimin verileri yanılabilir olsa da güvenilir bilgi elde etmek için bunların kullanılmasına engel bir durum yoktur.⁹ Aynı şekilde Kuhn'un öğretisi de bilimsel çalışmaları değersizleştirmekten uzaktır. Aslına bakılırsa burada yapılan ve son dönem filozoflarının neredeyse tamamı tarafından kabul edilen şey bilimi kusursuz bir alan olarak tanımlayan modern bilim anlayışının eleştirisidir. Bahsi geçen filozofların tamamının modern bilimi aynı zaviyeden eleştirmedikleri malumdur. Ancak bu filozoflar bilime gerçekliği kusursuz temsil etme

⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Imre Lakatos, Alan Musgrave, *Criticism and the Growth of Knowledge*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1970); Robert Nola, Gürol Irzık, *Philosophy, Science, Education and Culture*.

⁶ Alper Bilgili, "Türkiye'de Bilim Sosyolojisi Tartışmaları Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme", *Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi, 29. Sayı, 2014/2, 241.

⁷ Thomas S. Kuhn, *Paradigmalar Üzerine İkinci Düşünceler*, çev. Yakup Şahan, "Asal Gerilim: Bilimsel Gelenek ve Değişim Üzerine Seçme İncelemeler" içinde, (İstanbul: Kabcacı Yayınları, 1994).

⁸ Bilgili, Türkiye'de Bilim Sosyolojisi Tartışmaları Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme, 241.

⁹ Nola, Irzık; *Philosophy, Science, Education and Culture*, 444, 445.

gücünü veren anlayışı reddetmeleri noktasında bir araya gelmektedirler. Biz de çalışmamızda daha çok, bir rölativizm tartışmasına girmek yerine modern bilime karşı takınılmış bu genel kabul üzerinden ilerlemek istiyoruz. Modern bilimin mutlakçı tavrına karşı oluşmuş bu genel kabule rağmen Kuhn'a dair yapılmış eleştirilerin önemi ve etkisinin göz ardı edilmeyecek boyutta olduğu da unutulmamalıdır.¹⁰

Peki, bilimsel tespitlerin belli sınırlarda icra edildiğine dair Kuhncu öğretisi, din-bilim tartışmalarında bize nasıl bir katkı sağlamaktadır? Geçmiş yüzyıllara dayanan din-bilim tartışması, aydınlanmacı bilimsel kesinliğin kaybolduğu günümüzde yeniden değerlendirildiğinde, aslında din-bilim arasında yürütülen tartışmaların bir soruna çözüm üreten bir karşılığının olmadığı sonucuyla karşılaşmaktayız. Çünkü evrensel mesajlarıyla insanın anlam arayışına cevap sunma amacı güden bir yapı olma iddiasını sürdüren din karşısında kesinliğini kaybeden bilimin, çağımızda aynı evrensellik iddiasını sunmadığına tanıklık etmekteyiz. Bilimin değerine dair her hangi bir iddiası olmayan bu açıklamayla hedeflenen şey, bilimi değersizleştirmeden onun gerçek doğasını ortaya koymak ve yan yana gelmemesi gereken dinle bilimi bir dikotomi içinde rekabet hâlindeymiş gibi gösteren tartışmaların asılsız olduğunu temellendirmektir.

Bilimsel tespitler için doğrudan ya da dolaylı biçimde dinde de yer aramak, kurgusal bir tartışmayı başlatmaktan başka bir şey değildir. Bu durum bilimsel iddialardan hareketle dini yanlışlamaya çalışan söylemler için de geçerlidir. Bilimsel bir iddia karşısında dinin takınacağı tutum, o iddiayı doğrulamak ya da yanlışlamak olmamalıdır. Böyle bir eylem alanı karşısında dinin takınacağı tek tutum, bilimsel verilerin tamamının Tanrı'nın varlığına ve yaratılıştaki düzene işaret etmesini vurgulamak olabilir. Bilimsel tespitin dinin verileriyle kıyaslanarak doğrulanması ya da yanlışlanması biçimindeki bir yaklaşım, bilimsel alana yanılmazlık ve mutlaklık yüklemek anlamına gelecektir. Daha da önemlisi din, değişme olasılığı olan bir iddiayı barındırdığı ya da onu reddettiği için, zamanla o iddiada oluşacak bir değişimle kendi tezini reddetmek zorunda kalacaktır.

Kuhncu bilim anlayışı din-bilim tartışmalarına yeni bir soluk getirmiş, post modern ve post yapısalcı felsefelerin etkisiyle de bazı düşünürlerin bilimin mutlak hakimiyeti karşısında güç kaybeden dine yer açabilmek için ümitlenmesine sebep olmuştur. Hatta konuyu din zaviyesinden değerlendiren bazı muhafazakar düşünürler, bilimin şüpheli bir hâl almasıyla, kendisine

¹⁰ Kuhncu bilim anlayışının eleştirisi için bk. John Watkins, *Against Normal Science, Criticism and the Growth of Knowledge* içinde, ed. Lakatos, Imre; Musgrave, Alan, Cambridge: Cambridge University Press 1970, s. 25-37; Karl Popper, "Normal Science And its Dangers", "Criticism and the Growth of Knowledge" içinde, ed. Lakatos, Imre; Musgrave, Alan, Cambridge: Cambridge University Press 1970, s. 51-58.

yöneltilen saldırılara karşı dini koruyabileceklerini iddia ederek din-bilim arasındaki dikotomik ilişkiyi dinin lehine sürdürmüşlerdir. Hiç şüphesiz bu tür çabaların ardında bilimin din için bir tehdit olarak algılanması gerçeği yatmaktadır.¹¹ Görüleceği üzere bizim ortaya koyduğumuz tezin lehinde ya da aleyhinde, bu bakış açısıyla din bilim ilişkilerini ele alan bir gelenek mevcuttur. Ancak bizim çalışmamız açısından paradigma teorisi, din ve bilimin kendi sınırları olan iki yapı olmaları nedeniyle, din-bilim dikotomisi biçiminde yürütülen her türlü tartışmanın aslında gerçekliği yansıtmayan kurgusal tartışmalar olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Burada bilimin hakimiyetini kaybettiği, bunun sonucunda onun yerini dinin aldığı gibi bir sonuca ulaşmak da din ve bilimi aynı dikotomik ilişkiye sokmak olacaktır¹² ki zaten çalışmamız, her iki alanın kendi anlamlılık ölçütlerinin olduğunu ortaya koyarak din ya da bilimin söylemlerini karşı karşıya getiren her türlü çabanın indirgeyici olduğunu temellendirmeyi hedeflemektedir. Bu sebeple din-bilim tartışmasına dahil olarak dinin ya bilimin lehine ya da aleyhine ortaya konan her teori aynı hatayı yinelemekten öteye gitmeyecektir. Çünkü söz konusu tartışmada taraf olmak, bu tartışmanın varlığını kabul etmek anlamına gelecektir. Yani aslında tartışma bir rölativite tartışması değil bir yöntem tartışmasıdır. Bundan dolayı bilim sosyolojisi ya da bilim felsefesi başlığı altında yürütülen bilimin verilerinin görece olup olmadığı tartışmaları doğrudan konumuzla alakalı değildir. Bu çalışmada asıl olarak, din ile bilimi dikotomik bir ilişki içinde değerlendirerek iki alanı birbirine göre konumlandıran söylemler eleştirilmektedir.

Bahsi geçen iddianın temellendirileceği bu çalışmada önce Kuhn'un bilime ve bilim tarihine dair görüşlerinden bahsedilecektir. Sonrasında ise böyle bir bilim anlayışının hüküm sürdüğü dünyada, bilimle dini yan yana getirmenin imkânları sorgulanacaktır. Bu sorgulama evrim teorisi üzerinde gerçekleştirilecek, dinin verilerini referans alarak evrimi kabul ya da reddetmenin taşıdığı risklere değinilecektir. Bu çalışmanın öncelikli hedefi, farklı amaçları olan din ve bilimi birbirinin alternatifi olarak görerek dikotomik ilişkiye sokan ve bilimsel bir iddianın doğruluk tartışmasında her iki alandan cevap bekleyen yaklaşımların yanlışlığını ortaya koymaktır. Türkiye'de doğrudan Kuhn'un paradigma teorisinden yola çıkarak din-bilim ilişkilerini sorgulayan müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Ancak birbirinden bağımsız bir biçimde Kuhn'un bilim anlayışı ve din-bilim ilişkisine yönelik oldukça fazla çalışma mevcuttur.¹³

¹¹ Nola, Irzik; *Philosophy, Science, Education and Culture*, 451-452.

¹² Bilgili, Türkiye'de Bilim Sosyolojisi Tartışmalar. Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme, 240.

¹³ Ayrıntılı bilgi için bk. Bilal Güneş, "Paradigma Kavramı Işığında Bilimsel Devrimlerin Yapısı ve Bilim Savaşları: Cephelerdeki Fizikçilerden Thomas S. Kuhn ve Alan D. Sokal", *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 1/1, (2003) s. 23-42.; Umut Morkoç, "Bilim Felsefesi Olarak Bilim Tarihi",

1. Thomas Kuhn'un Paradigma Teorisi ve Bilimsel Kesinliğin Kaybolması

1.1. Bilim Tarihi

Thomas Kuhn bilimsel kesinliğin imkânı tartışmasına dair iddiasını temellendirmeye ilk olarak bilim ve bilim tarihi hakkındaki yaygın bazı kanaatleri eleştirerek başlar. Çünkü bilimin mutlaklığına ilişkin söylemlerin kökeninde ona göre bilimin birikimsel olduğu şeklindeki yaygın bilim tarihi anlayışı yatmaktadır.¹⁴ Birikimsellik adı altında eleştirdiği tutum ise bilimin birbirini destekleyen bazı buluşların peş peşe gelmesiyle kümülatif bir biçimde bugüne ulaştığı iddiasıdır. Söz konusu iddia, her dönemin bilimsel söyleminin bir önceki dönemin bilimsel söylemiyle organik bağının olduğunu öne sürerek sürecin nesnel bir biçimde ilerlediği tezine dayanmaktadır. Bu tür bir nesneliği bize sağlayan ise, tek hedefi olgusal gerçekliği açığa çıkarmak olan bilimsel eylemin, olgusal dünyanın işleyişini ortaya çıkarmaya bir süreklilik içinde gittikçe daha çok yaklaştığı biçimindeki bilimsel görüştür. Tek hedefi gerçekliği doğru bir biçimde temsil etmek olan bilimsel faaliyet, gerçekliği bir biçimde ortaya koymuş bir önceki bilimsel söylemden bir kopuş yaşamamakta, sadece bazı yönlerden tamamlayıcı bir rol oynayarak belli bir süreklilik içinde hareket etmektedir. Buradaki temsil söylemi, kişinin her türlü dış unsurlardan bağımsız bir biçimde nesnel gerçekliği bir mutlaklık ve yanılmazlık içinde ortaya koyabilmeye muktedir olduğuna işaret etmektedir. Çünkü temsil iddiasında olan bilim dünyasına göre, bilimsel çalışmalar kişinin bireysel, tarihsel ve toplumsal her türlü şartlarından yalıtılmış bir biçimde sürdürülmektedir.

Kuhn ise olguya dair üretilen her türlü bilimsel iddianın önceki dönemlerden bağımsız kendi tikel oluşum şartlarının olduğunu öne sürerek ortaya koyduğu bilim tarihi anlayışıyla durumun böyle olmadığını temellendirmeye çalışmıştır. Zaten ona göre, bilim tarihi daha yakından incelendiğinde bilimsel dönüşümlerin bir birikim şeklinde değil keskin kırılmalar ve devrimler biçiminde olduğu görülecektir.¹⁵ Kuhn'un bilimsel sürecin işleyiş biçimini devrim olarak nitelemesi, dönemler arasındaki geçişin geniş kapsamlı olması sebebiyledir. Yani bilimsel alanda yaşanan değişim bütün unsurlarıyla gerçekleşen topyekûn bir değişimdir. Önceki

MSKU Eğitim Fakültesi Dergisi, 3/13, (2016), s. 28-35.; Ümit Öztürk, "Thomas Kuhn'un Paradigma Kavrayışı Üzerine Analitik Bir İrdeleme", *Kayıt*, 19, (2012), s. 173-191.; Ümit Öztürk, "Mantıkçı Empirizm Kuhn'u Bitirdi mi?", *Kayıt*, 31, (2018), s. 431-447.; Serdal Tümkaya, "Thomas Kuhn ve Devrimler Yoluyla Birikimsel İlerleme", *TC. Maltepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (2017), s. 238-256.; Aliye Çınar, *Rasyonel Teoloji*, (İstanbul: Köprü Yayınları, 2018).

¹⁴ Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, 72.

¹⁵ Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, 183.

dönemden tamamen bağımsız yeni bir anlam alanı ve kavramsal çerçeve oluşmakta ve bundan sonraki bütün tezler bu yeni anlam alanı sınırlarında icra edilmektedir. Başka bir ifadeyle Kuhn'un bilimsel değişimleri devrim olarak isimlendirmesinin sebebi, bilimsel teorilerin bağlı olduğu kavramsal çerçeveye beraber bütüncül bir değişimin gerçekleşmiş olmasıdır.

Bilimsel dönüşümü bir devamlılık içinde değil de kopmalarla ilerleyen bir süreç olarak değerlendiren ve Kuhn'un doğrudan bilim tarihi tanımlamasıyla bağlantılı olan bu bakış açısı, Kuhn'un kuramı açısından merkezi bir fonksiyona sahiptir. Çünkü bilimin mutlak bir nesnellik sunduğuna dair iddiaların kaynağı, bilimin tarihsel seyrine rasyonel bakışla bağlantılıdır. Bilimin birikimsel olması fikri rasyonellik düşüncesiyle doğrudan ilişkilidir. Bilimin birikimsel biçimde ilerlediğini öne süren teorilere göre kuramlar arası geçiş birbirlerini tamamlayan ve dış etkilere kapalı rasyonel süreçlerle gerçekleşmektedir. Oysa Kuhn'a göre bilim tarihi, olguya dair üretilmiş teorilerin sıradan ve yalıtılmış bir tasnifi değildir sadece. Söz konusu tasnif ilgili dönemin belli bazı bakış açılarını, olguya dair kanaatleri, problemleri ya da koşulları da dikkate almakta, bu tür unsurlardan doğrudan ya da dolaylı biçimde etkilenmektedir. Yani Kuhn'a göre bilim, sadece olgularla temsil ilişkisine girilen nesnel bir alan değil, bunun yanında insanın içinde bulunduğu bireysel ve toplumsal unsurlar tarafından şekillendirilmiş, kendine has terimlere sahip bir anlam dünyasından etkilenen ve bu tür etkilere açık çok yönlü bir alandır. Buna göre teori ile olgu arasında bir temsil ilişkisi olmadığı ortaya çıkmakta, bunun da ötesinde, bilimsel eylem, olgunun teoriyi belirlemesi şeklinde değil teori tarafından olgunun belirlenmesi şeklinde gerçekleşmektedir. Yani olgu ve olayları anlamlandırmanın bir takım nesnel ölçütleri olmayacaktır. Olgu ve olaylar dönemin kolektif bilincine göre anlamlandırılmakta, bilimsel faaliyet bu sınırlarda icra edilmektedir. Böyle düşünüldüğünde geçmişte bilimsel kabul edilmiş ancak bugün mitoloji olarak değerlendirilen bazı tespitler olduğu gibi bugün bilimsel kabul edilmiş bir tespitin de sonraki dönemlerde mitolojik ya da saçma olarak değerlendirilmeye açık olduğu ortaya çıkacaktır. Bu sebeple yapılacak bilim tarihi araştırması sadece olguya dair tespitlerle sınırlı kalmamalı, bunun yanında bu tespitlerin, gerçekleştikleri ve kendilerini doğrudan belirleyen ve olguya bakışı etkileyen kavramsal, düşünsel çerçeve de dikkate alınmalıdır. Aksi halde bilim tarihine yönelik yapılan bir değerlendirme, her bilimsel teoriyi, değerlendirmenin yapıldığı dönemin kavramsal sınırlarında görmekten ileri gidemeyecek, değerlendirmeyi yapan kişinin yaşadığı dönemin yaygın kabulü teorinin ait olduğu döneme dayatılmış olacaktır.¹⁶

¹⁶ Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, 73.

Bu tür bir bilim tarihi tanımlaması, bilim tarihi yazımının nesnel olmayan bazı kaynakları olduğu şeklindeki yeni bir bilim felsefesi anlayışına kaynaklık etmiştir. Bu yeni bakış açısında Kuhn, bilim tarihini kopmalarla ilerleyen bir süreç olarak tanımlamış ve buradan yola çıkarak bilimin belli sınırlar içinde hareket eden varsayımsal bir alan olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bilim insanlarının farklı dönem ve bağlamlarda üretilen bilimsel teorileri birbirleriyle kıyaslamasına imkân veren ortak nesnel ölçütlere sahip olmadıkları gerçeğini de içeren bu bilim anlayışı, bilimin mutlak bir kesinlik ve nesnellik iddiasında olamayacağını vurgulayarak bilimin sarsılmaz statüsünü sorgulanır hâle getirmiştir.

Bilim tarihine ve bilime dair üretilmiş bu düşünceler yeni bir bilim insanı tanımlamasını da beraberinde getirmiştir. Söz konusu bilim anlayışına göre bilim insanı artık tarafsız olamayacaktır. Çünkü o, belli bir kültür havzasına bağlı bir biçimde oluşmuş ve kendine has sorun ve çözümleri olan bir paradigma sınırında hareket etmektedir. Bilim insanının öncelikli hedefi, bağlı olduğu paradigmayı güçlendirmektir. Paradigma tarafından önceden seçilmiş problemlerin çözümleri yine paradigmanın sınırlarında aranır. Bilim insanının görevi, olgunun mutlak yapısına ulaşmak değil paradigma tarafından önceden belirlenmiş bulmacaları yine paradigma tarafından önceden belirlenmiş kurallara bağlı kalarak çözmektir. Ta ki sorunlar paradigma sınırlarında kalınarak çözülemeyecek kadar artana kadar. Bu durumda artık mevcut paradigma terk edilmeli, yerine yeni bir paradigma gelmelidir. İşte bu değişim tam olarak Kuhn'un bilimsel devrim olarak tanımladığı şeydir.

Kuhn, icra edilen bilimsel çalışmaların tamamının kendi döneminin anlam alanı içinde ve sınırlarında gerçekleşmesi durumunu ifade etmek için olağan bilim ve paradigma terimlerini kullanmış, paradigmanın zamanla çözüme yetersiz kaldığı sorunları aykırılıklar olarak isimlendirmiş,¹⁷ aykırılıkların artarak bir bunalıma sebep olmasıyla paradigmanın zorunlu olarak değişmesi durumunu da bilimsel devrim olarak nitelendirmiştir. Ona göre bilimsel teorilerin değişmesi bir paradigma değişikliğidir ve bu değişiklik birikimsel bir süreklilik içinde değil bir paradigmadan diğerine toptan geçişi ifade eden devrim şeklinde gerçekleşmektedir.

1.2. Olağan Bilim ve Paradigma

Kuhn'cu düşüncede olağan bilim ile paradigma terimleri birbirini tamamlayan iç içe geçmiş iki terim olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁸ Olağan

¹⁷ Alexander Bird, *Thomas Kuhn*, 24.

¹⁸ Gopesh Anand, Eric C. Larson, Joseph T. Mahoney, "Thomas Kuhn on Paradigms", *Production and Operations Management*, 29(7), (2020), 1651.

bilim dönemi, bilimsel çalışmaların belli bir paradigmaya bağlı kalarak, paradigmal bir değişimi hedeflemeden sadece mevcut paradigmanın güçlenmesini ve sürekliliğini sağlamanın hedeflendiği dönemdir. Olağan bilim döneminde paradigmaya dair herhangi bir sorgulama ya da yenilik arayışı yoktur. Hatta bilim insanının görevi olağan bilim uygulamaları içinde kalarak mevcut paradigmanın gelişmesini ve güçlenmesini sağlamak, kesinliğine dair veriler üretmek ya da onu daha iyi ifade etmektir. Bilim insanından beklenen şey olguya ya da gerçekliğe dair yeni teoriler üretmek değil olguya dair bir açıklama biçimi olarak zaten mevcut olan paradigmayı daha güçlü kılmaya çalışmaktır. Yani karşılaşılan sorunlar olağan bilim içinde kabul edilmiş paradigmanın sunduğu kavramsal çerçeveye bağlılıkla çözümlenerek, sadece mevcut paradigma güçlendirilmeye çalışılır. Karşılaşılan sorunları, bu sorunları çözme sürecinde başvurulan kaynakları ve çözüm biçimlerini ve hatta sonuçları da belirleyen yine paradigmanın kendisidir. Paradigmanın belirlediği sınırların dışına çıkarak hedeflenen sonuçtan uzaklaşmak ise bilim insanı için bir başarısızlık olacaktır.¹⁹

Kuhn'un olağan bilim tanımlaması bize, bilimsel çalışmaların bir paradigmanın sınırlarında icra edildiğini söylemektedir. Bu sebeple paradigma kavramı, Kuhn'un bilim felsefesinin en merkezi kavramıdır.²⁰ Çünkü olağan bilim döneminde gerçekleştirilen bütün bilimsel çalışmalar bir paradigma tarafından belirlenmiş sınırlar içinde icra edilmektedir. Paradigma, sorgulanmaksızın kabul edilmiş ve bir inanç biçimine dönüşmüş modeller ve örneklerden oluşan ortak bir hareket alanı sunmaktadır. Buradan hareketle, sınırları paradigma tarafından çizilmiş bir alanda hareket etmeden ya da böyle bir ön kabul olmadan bilimsel eylemin mümkün olmadığı sonucuna ulaşabiliriz. Bu yönüyle paradigma kavramı, bilimsel çalışmaların sınırlarını belirleyen, kendi içinde evrensellik kazanmış, yapılacak deneylerin ve konu edinilecek sorun ve çözümlerin dahi hazır bulunduğu oldukça kapsayıcı bir alana gönderme yapmaktadır.²¹ Hâliyle bilimin konusu olacak ya da öncelik verilecek olgu durumunun seçilmesi ya da dışarıda bırakılması da yine paradigma tarafından belirlenecektir.

Anlaşılabileceği üzere paradigmanın tercih edilmesini sağlayan ortak bir nesnel kriter yoktur. Olağan bilim döneminde kabul görmüş bir paradigmanın diğer paradigmalar karşısında tercih edilmesini sağlayan şey, onun daha uygulanabilir olması ve karşılaşılan sorunları çözmede diğerlerine göre daha

¹⁹ Thomas S. Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, 133.

²⁰ Margaret Masterman, "The Nature of a Paradigm", "Criticism and the Growth of Knowledge" içinde, ed. Lakatos, Imre; Musgrave, Alan, Cambridge: Cambridge University Press 1970, s. 59-90.

²¹ Steve Fuller, *Kuhn vs. Popper - The Struggle For The Soul Of Science* (Cambridge: Icon Books, 2003), 19.

başarılı olmasıdır. Yani paradigmayı hâkim kılan unsur, olguyu mutlak bir kesinlik ve kusursuzluk içinde temsil etmesi değil mevcut sorunları çözmede rakip paradigmalara göre gerçeğe daha yakın olmasıdır. Mutlaklık iddiasında olmayan, sadece olanlar içinde olguyu en iyi yansıtabildiği iddiasında olan paradigmal bilim anlayışı, bu yönüyle nesnellik ve kesinlik iddiasında olan klasik bilim anlayışından uzaklaşmaktadır.

Bu açıklamaların bazı çevrelerce sübjektivite olarak değerlendirilmesini doğru bulmayan Kuhn, bu yanlış anlamayı giderebilmek adına *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*'na yaptığı eklemeye, bir çok farklı anlamda kullanılmış gibi görünse de, paradigma terimini eserinde sadece disiplinler matris ve örneklik olarak paradigma şeklinde birbirinden farklı iki temel anlamda kullandığını ifade etmiştir. Kuhn'un, kitabının önceki baskısında yer alan kuram teriminin sınırlı yapısından dolayı onun yerine kullandığı ve paradigma teriminin sosyolojik anlamı diye nitelendirdiği disiplinler matris,²² "belli bir topluluğun üyeleri tarafından paylaşılan inançların, değerlerin ve tekniklerin bütününe temsil etmektedir."²³ "Model yahut örnek olarak kullanılan ve gerektiği zaman olağan bilimdeki bütün diğer bulmacaların çözümleme temeli olarak kesin kuralların yerine kullanılabilen somut bulmaca çözümleri ise önceden kabul edilmiş ve bilimsel çalışmaların kendisine dayandığı belli bazı modellere gönderme yapmaktadır."²⁴

1.2.1. Disipliner matris

Grup ilkelerinin bütünleşmesi anlamına gelen ve bilimsel faaliyeti bir toplum içinde anlamlı ve doğrulanabilir kılan disiplinler matris terimi, başarılı bir mesleki iletişimi ve grupta verilen kararların neredeyse oybirliğiyle verilmesini mümkün kılan yegâne şeydir. İlk metinde bu imkânı sağlayan şey bir paradigmanın ya da kuramın varlığıydı. Kuhn, bu sınırlılığını aşmak için başka bir terimin benimsenmesi gerektiğini düşünerek, alandaki bütün uygulayıcıların ortak bağlılığını ifade eden bir terim olarak disiplinler matris terimini öne sürdü. Bilim topluluğunun tamamının bağlı olduğu bu çerçeve üç unsurdan oluşmaktadır.²⁵

Disipliner matrisi oluşturan birinci unsur, "topluluk üyeleri tarafından sorgusuz sualsiz ve hiçbir anlaşmazlık çıkmadan ortaya atılabilen" ve disiplinler matrisin biçimsel unsurları olan (x), (y), (z) gibi simgesel genellemelerdir.²⁶ "Etki tepkiye eşittir." örneğinde olduğu gibi sözel olanları

²² Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, 286.

²³ Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, 278.

²⁴ Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, 183.

²⁵ Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, 287.

²⁶ Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, 287.

da vardır. Eğer ortak simgesel genellemeler olmasa, topluluğun üyelerinin ortak bir zeminde bilim yapmaları mümkün olmayacaktır. Çünkü bilim dalının gücü bu ortak kabullerin çokluğuyla doğru orantılıdır.²⁷

Disipliner matrisin ikinci ögesi, kitabın asıl metninde “metafizik paradigmlar” ya da “paradigmların metafizik kısımları” gibi başlıklar altında ele alınan ortak ilkeler düzeyindeki inançlar ya da modellere duyulan inançlardır. Disipliner matrisin bu ögesi de grup üyelerinin inanç düzeyinde kabul ettikleri ortak buluşsal modellerdir. Modeller neyin bir açıklama ya da neyin bir bulmaca çözümü olarak kabul edileceğinin belirlenmesine yardımcı olurlar. Başka bir ifadeyle “modeller çözümlenmemiş bulmacaların dökümünün belirlenmesine ve her birinin öneminin değerlendirilmesine katkıda bulunurlar.”²⁸

Disipliner matrisi oluşturan üçüncü unsur, doğa bilimcilerinin tümünün bir topluluk ruhu kazanmasında büyük payı olan değerlerdir. Değerler, her zaman kullanım içindedirler ama “topluluktaki üyelerin bir bunalımı saptamaları gerektiği zaman ya da daha sonra bilgi dallarını uygulamada karşıt yöntemlerden birini seçmek zorunda oldukları zaman iyice ortaya çıkarlar,” Örneğin bilimsel değerlerin en derin kök salmış olanı tahminler “doğru olmalı, nicel tahminler nitel olanlara tercih edilmeli ve belli bir alanda tutarlı bir şekilde doğrulanmalıdır.” Bunun dışında Kuhn, “kuramlar bulmacaların tanımlanması ve çözümlenmesini sağlamalıdır” şeklinde kuramları yargılamak için kullanılan değerlerden de bahsetmektedir.²⁹ Bunun yanında “bilimin toplumsal yararı olması ya da böyle bir yararın gereksizliği inançları” gibi değerler de vardır. Kuhn topluluk içinde ortak bazı değerlerden bahsetse de bireyden bireye bazı farklılıkların olabileceğini de hatırlatmadan geçmez. Buna göre değerler, bilim adamları tarafından ortaklaşa kabul edilse ya da koyu bir bağlılıkla sahiplenilmiş olsa da grup üyelerinin kişisel özellikleri ve bireysel farklılıklarına bağlı olarak, pratikte grup üyeleri arasında bir takım ayrışmalar olabilmektedir.³⁰

1.2.2. Paylaşılan Örneklikler Olarak Paradigma

Disipliner matris tarafından belirlenmiş bir alanda bilimsel eylem icra edebilmek için bazı örnekliklere başvurmak gerekmektedir. “Bu tür örnekliklerin olmadığı yerde, daha önce öğrenilmiş yasa ve kuramların çok az bir empirik (görgül) içeriği olabilir.”³¹ Gerçekliğin işleyişine dair ortaya

²⁷ Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, 288.

²⁸ Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, 290.

²⁹ Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, 290.

³⁰ Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, 291.

³¹ Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, 294.

konan her bilimsel tezin aynı zamanda sosyolojik bir tarafının olduğu gibi genel bir çerçeve sunan disiplinler matris terimine göre örneklikler terimi, paradigma içindeki daha özel bir işleyiş biçimine işaret etmektedir. Kuhn örneklikler terimiyle, bilimsel çalışmanın icra edildiği sürecin tamamında paradigma tarafından doğrudan kabul edilmiş ve bilimsel çalışmanın hangi yönde ilerleyeceğini belirleyen somut bulmaca çözümlerini kastetmektedir. Yani belli bir paradigmaya bağlı bilim insanları aynı örnekleri öğrenerek işe başlarlar.³² Verili bu örnekler sayesinde bilim insanı, karşılaştığı problemi daha önce karşılaştığı bir problem olarak görebilme imkânına sahip olacaktır. Farklı örnekler arasındaki benzerlikleri görebilme yeteneğine de işaret eden örneklik terimi, benzerliklerden yola çıkarak problemler arasındaki bağlantı yakalandığı zaman, başlangıçta kabul edilmiş örneğin olguya dair ulaştığı sonuca benzer biçimde gerçekliği açıklama durumunu ifade etmektedir. Bilim insanı, bu şekilde çözüme kavuşturulmuş problemlerin sayısı arttıkça, karşılaştığı problemleri paradigmanın diğer üyelerinin sahip olduğu aynı bütüncül bakışla görmeye başlayacaktır.³³

1.2.3. Somut Bulmaca Çözümleri

Problemleri çözerken başvurulan somut örneklerle gönderme yapan örneklik kavramı, Kuhn'un paylaşılan örneklik olarak paradigma tanımlamasında somut bulmaca çözümleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bulmaca çözüme terimi yine burada belli sınırlarda icra edilen çok kapsamlı bir hareket alanı olarak bilim anlayışına gönderme yapmaktadır.³⁴ Bilimsel faaliyetin belli bir hareket alanı içinde kalarak hazır verilmiş örnekler üzerinden sürdürülmesine işaret eden bulmaca çözüme terimi, her türlü sorun ve çözüm yolunun paradigmanın izin verdiği sınırlarda belirlendiğinin başka bir ifadesidir. Somut bulmaca çözümleri, olağan bilimdeki bütün diğer bulmacaların kendilerine dayanılarak çözüldüğü kesin kuralların yerini almaktadır.³⁵ Tek tek somut örneklerin kullanılmasıyla icra edilen ve olağan bilimin kesin kurallarının yerini alan bulmaca çözüme faaliyeti, aslında doğrudan Kuhn'un paradigma teriminin taşıdığı anlama karşılık gelmektedir. Yani grup üyelerinin tamamı tarafından kabul edilmiş örneklerin kullanıldığı alan olarak bulmaca çözüme faaliyeti, en genel anlamda söz konusu topluluğun bağlı kaldığı paradigmaya işaret etmektedir.

Belli bir paradigma sınırlarında icra edilen olağan bilimin evrensel bazı kurallara bağlı kalmaksızın sürdürülebilirliği, önceden kabul edilmiş ve sorgulamaksızın bağlı kalınan başarılı problem çözümlerinin yani bulmaca

³² Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, 293.

³³ Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, 296.

³⁴ Fuller, *Kuhn vs. Popper*, 19.

³⁵ Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, 278.

çözümlerinin varlığına bağlıdır. Yani Kuhn'un bilimsel problemleri çözerken paradigma sınırlarında önceden belirlenmiş örnekler üzerinden hareket edildiğini ifade etmek için kullandığı bulmaca çözme terimi, bilimselliğin zorunlu koşuludur. Bu açıklamalara göre bilim, dünya görüşü sınırlarında çözülen bulmacalar olarak tanımlanmış olmaktadır. Çünkü bulmaca çözme faaliyetinin amacı, deney sonucunda gerçekliğe dair yeni bazı bilimsel keşifler ortaya koymak değil grup tarafından sunulan örnekleri kullanarak mevcut bilimsel iddianın daha da güçlenmesini sağlamaktır. Diğer bir ifadeyle bir paradigmaya bağlı bilim insanının hedefi yeni bir bulmaca türü üretmek değil bazı kurallar tarafından sınırlandırılmış bulmacanın hazır kurallarına bağlı kalarak aynı sonuca ulaştıran daha hızlı ya da daha pratik bir yol bulmaktır. Burada yapılan şey yeni bir bulmaca üretmekten ziyade paradigma tarafından kendisine hazır verilmiş bulmacanın belirsiz kalmış taraflarını açıklığa kavuşturmaktır.³⁶

Olağan bilim ile bulmaca çözme teriminin yan yana gelmesini sağlayan şey, bulmaca çözenin, bilimsel faaliyetin önceden belirlenmiş bazı kurallar ya da bakış açıları sınırlarında icra ediliyor olmasıdır.³⁷ Bilim uygulayıcısı, hazır bulduğu bulmaca çözüm kuralları sayesinde hem olguya hem de kendi bilimsel alanının niteliklerine dair bu kurallar tarafından tanımlanmış sorunlara kendinden emin bir şekilde eğilebilmekte ve böylece başarılı bir bilimsel faaliyet mümkün olabilmektedir.³⁸ Ancak buradaki başarının kriteri yeni bir kural ya da sonuç üretmek değil bulmacayı kurallarına uygun biçimde çözebilme. Burada yeni olan şey bulunan sonuç değil zaten tahmin edilen sonuca hangi yoldan ulaşılabileceğine yönelik yeni ve farklı bir çözümün sunulmasıdır. Yerine göre bunu elde etmek için çok sayıda karmaşık bulmacanın çözümü gerekebilir. Böylece başarıyı elde etmiş kişinin bulmaca çözmeye dair ustalığı kanıtlanmış olacaktır. Bilim insanının başarısının büyüklüğünü gösteren ve onun çalışma azmini arttıran en önemli etken ise ulaşılan sonucun olguya dair yeni bir keşif sunmasından ziyade olguya dair zaten kabul edilmiş paradigmanın sınırlarında belirlenmiş bulmacanın zorluk derecesidir.³⁹

1.3. Aykırılıklar ve Bilimsel Devrim

Mevcut paradigma, olguya dair bir temsil gücüne sahip olduğu sürece paradigmada herhangi bir değişiklik arayışı olmaz. Belli bir yoğunluğa ulaşmamak şartıyla bir takım aksaklıklarını yaşanması bu durumu değiştirmez. Gerçekliği açıklayan bazı teoriler üretilmiştir ve bu teorilerin tamamı

³⁶ Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, 120.

³⁷ Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, 119.

³⁸ Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, 120.

³⁹ Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, 112.

paradigmanın sınırlarını belirlemektedir. Ancak zamanla paradigmanın çözemediği sorunlar artmaya başlar ya da söz konusu sorunlar paradigma sınırlarında kalınarak çözülemeyecek bir hâl alır. Kuhn'un paradigmanın çözümede yetersiz kaldığı bu sorunları aykırılıklar olarak isimlendirdiğini söylemiştik.⁴⁰ Aykırılıklar bilimsel devrim sürecinin başlangıcının habercisidir. Az önce ifade ettiğimiz gibi bu çözümsüzlük durumu belli bir seviyede kaldığı sürece sorun oluşturmamaktadır. Mevcut paradigma, sorunlara çözüm üretmede belli bir seviyede kalabiliyorsa kullanılmaya devam eder. Çünkü paradigmanın kullanılmaya devam etmesindeki kriter sorunları çözümede mutlak bir kusursuzluk taşıması değildir. Karşılaşılan sorunları çözümede diğer paradigmalara göre daha başarılı olması, mevcut paradigmanın yürürlükte kalması için yeterlidir. Çözülemeyen sorunlar bir kriz oluşturacak düzeyde değilse mevcut paradigma korunur, sorgulanmaz ve değiştirilmez. Bu durumda yapılması gereken değişiklikler bir paradigma değişikliği değil sadece çözüm biçimi değişikliğidir ki bütün bunlar yine bir paradigma sınırında gerçekleşecektir. Ancak paradigmanın sunduğu imkânlar çerçevesinde kalınarak çözüme ulaştırılmayan sorun miktarı zamanla kriz oluşturacak seviyeye çıkar. Aykırılıklar o kadar artar ki paradigma artık bilimsel devrimle sonuçlanacak bir bunalımın içine girmiştir. Çünkü mevcut paradigma yeni bazı sorunlar yani aykırılıklar için çözüm üretemez haldedir. İşte bu durumda eski paradigmaya olan güven sarsılmış ve artık yeni bir paradigma arayışına girilmesi süreci yani bilimsel devrim süreci başlamış olur.⁴¹ Paradigma içinde bir inanç gibi kabul edilen çözüm biçimleri yetersiz bulunur ve sorgulanır. Bu durum büyük bir kırılmanın habercisidir. Söz konusu değişimin kırılma olarak ifade edilmesinin sebebi, yeni paradigmanın, eskisinin eksiklerini tamamlayan ve eski paradigmayla süreklilik arz eden birikimsel bir yapıda olmamasıdır. Aksine bu değişimin kopmalarla gerçekleşmesi sebebiyle iki paradigma arasında uyumsuzluk vardır. Bilimsel devrim; temel kavramlar, sorunlar, çözüm biçimleri, yeni teoriler gibi bütün unsurları kapsayan bütüncül ve yapısal bir değişikliğe işaret etmektedir.

Hakim paradigma normal şartlarda karşısına çıkan sorunları kendi sınırlarında kalarak çözmeye çalışan dinamik bir yapıya sahiptir. Bu dinamizm aynı zamanda mevcut paradigmanın terk edilerek yenisinin kabulü olarak tanımlanan bilimsel devrime de kapı aralamaktadır. Bilimsel devrimin başlangıç aşaması ise kriz dönemlerinde diğer paradigmanın devreye girmesiyle gerçekleşmektedir. Mevcut paradigmanın çözüm üretemediği bir aykırılık diğer bir paradigma tarafından çözüme kavuşturulur. Bu durumda hemen paradigma değişikliğine gidilmez ama

⁴⁰ Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, 134.

⁴¹ Fuller, *Kuhn vs. Popper*, 19.

olağan paradigmanın güvenilirliği sorgulanır hâle gelir. Aynı durum tekrar tekrar gerçekleşmeye devam ederse olağan paradigmanın güvenilirliğinin giderek zayıflamasına paralel biçimde alternatif paradigma güçlenmeye başlayacaktır. Paradigmaların girdiği bu savaşın kazananı ise karşılaşılan aykırılıkları çözüme konusunda diğerine göre daha başarılı olan paradigma olacaktır. Karşılaşılan aykırılıkları çözüme konusunda önceki paradigmaya göre daha başarılı olan ve gelecekte karşılaşılmaması muhtemel sorunları çözüme konusunda da güven veren paradigma artık yeni hakim paradigma olarak kabul edilecektir. Kuhn'un bilimsel devrim dediği kırılma bu şekilde gerçekleşmektedir. Bu aşamada önceki paradigmayla aynı şartlara sahip yeni bir hakim paradigma vardır. Yeni paradigma karşılaşılan sorunlara bir tutarlılık ve bütünlük içinde cevap sunacaktır. Ancak bu durum yeni aykırılıkların sebep olacağı bunalım karşısında yeni bir paradigmanın alternatif olarak sunulmasıyla gerçekleşecek bilimsel devrime kadar sürecektir. Yani hiçbir paradigma vazgeçilmez değildir, her yeni paradigma bilimsel devrimle yerini başka bir paradigmaya bırakmaya mahkûmdur. Olağan bilim ve devrim arasındaki bu ilişki döngüseldir.

1.4. Kesinlik Sorunu

Birçok konuda yeni bir bakış sunan Kuhn'cu bilim anlayışı aynı zamanda bizi bir kesinlik sorunuyla da karşı karşıya bırakmıştır. Çünkü kusursuz bir teori sunmak yerine, sunulan çözümler arasından en iyisini ya da en işe yarayanını seçmekle yetinen ve ortaya atılan teorileri birbirleriyle kıyaslamamıza izin veren ortak nesnel kriterlerin olmadığı bir bilimsel faaliyet alanından gerçekliğin mutlak betimlemesini beklemek beyhudedir. Nesnellik beklentisini boşa çıkaran Kuhn'cu bilim anlayışı genel hatlarıyla iki temel iddiası nedeniyle bilimin mutlak bir kesinlik iddiasında bulunamayacağını öne sürmektedir. Ancak girişte de ifade ettiğimiz gibi buradaki nesnellüğün kaybolduğu iddiası bir rölativiteyle sonuçlanmak zorunda değildir. Söz konusu iddia bilimin göreliliğini ortaya koyarak bilimin verilerini değersizleştirme amacı da gütmemektedir. Bu iddiayla daha çok modern bilim anlayışının katı mekanist ve mutlakçı tavrı eleştirilmektedir. Hatta bilimin yanılabilir ve değişime açık olduğunu kabul ederek aynı eleştiri geleneği içinde yer alan ancak bunun bilimin evrenselliğini savunmaya engel olmadığını iddia eden düşünürler de vardır.⁴²

1.4.1. Bilimsel Faaliyet Paradigmanın Çizdiği Sınırlarda ve Kurama Bağlı Bir Biçimde İcra Edilmektedir

Buna göre bilimsel iddiaların hiçbiri olağan bilimin yaygın inanışlarından bağımsız değildir. Bilim adamı bir iddia öne sürerken önceden kabul edilmiş

⁴² Nola, Irzik; *Philosophy, Science, Education and Culture*, 444, 445.

genel bazı ön kabullere, kuramlara ve varsayımlara uygun biçimde hareket etmektedir. Bütün deney ve gözlemler bu sınırlar içerisinde icra edilmektedir. Öne sürülen iddiayı kanıtlamak adına başvuru olan örnek ve sorunlar önceden kabul edilmiş, seçilmiş ve onaylanmış örnek ve sorunlardır. Hatta bilim adamı yeni bir takım sorun ve örnekler üretmektense mevcut olanı koruyan ve destekleyen örneklerle ilgilenmelidir. Bu iddia aynı zamanda gerçekliğe dair doğruların aslında belli bir paradigma içinde anlamlı oldukları anlamına geldiğine işaret etmektedir. Bu durumda bilimsel bir iddianın ne dediğini anlamak için o bilim topluluğunun paradigma diye ifade ettiğimiz inançlarını paylaşmak gerektiği gibi göreceli bir durumla da karşılaşırız. Çünkü Kuhn'a göre olguya dair üretilen bilimsel bir kuramın doğruluğunu ya da yanlışlığını değerlendirebilmemiz için söz konusu paradigmaya bağlı bilim insanlarının kafalarının içine girmek⁴³ ya da onlarmış gibi düşünmek⁴⁴ gerekmektedir. Çünkü farklı paradigmlar içinde yer alan bilim insanları, kendi paradigmalarına göre davrandıkları için aynı olgu durumunu farklı değerlendirebilmektedir. Gözlemlenen olgu aynı olsa da farklı ön kabuller çerçevesinde bakıldığı için sonuç farklı olacaktır. Bu sebeple doğruluk ya da yanlışlık değerlendirmesi, kabul edilen paradigmaya göre değişiklik gösterecek, bir paradigma sınırlarından bakıldığında doğru olan bir iddia diğer bir paradigma sınırlarında yanlış olarak değerlendirilecektir. Bu durum bilimsel iddiaların oraya konulması sürecinin belli bir bilimsel topluluğun genel kabullerinden ve o topluluğun üyesi olan bireyin zihin durumundan belli oranda etkilendiği anlamına gelmektedir. Yani insan zihni nesne karşısında pasif kalmamakta, bilakis aktif bir rol üstlenerek olgunun şekillenmesinde doğrudan etkili olmaktadır. Bu sebeple olguya dair her iddia insan zihninden izler taşımaktadır. Böyle bir kabul ise bilimsel iddiaların mutlak bir nesnellik ve kesinlik taşıdıkları şeklindeki nesnelci ve bilimselci iddiaları boşa çıkarmaktadır.

1.4.2. Eşölçülemezlik: Ortak Ölçütler Yoktur

Eşölçülemezlik terimi, farklı paradigmlar tarafından kabul edilmiş bilimsel kuramların birbirleriyle kıyaslanmasına imkân sağlayan ortak nesnel ölçütlerin olmadığı anlamına gönderme yapmaktadır.⁴⁵ İki paradigmanın birbirleriyle kıyaslanamaması, bilimsel dönüşümün birikimsel olmamasıyla doğrudan ilişkilidir. Paradigmların kendi sınırlarında ve kendilerine özel biçimde oluşmuş derin farklılıkları olduğu için onları birbirleriyle kıyaslayacak ortak ölçütler elde etmek mümkün olmayacaktır. Çünkü her paradigmanın

⁴³ Morkoç, *Bilim Felsefesi Olarak Bilim Tarihi*, 29.

⁴⁴ Morkoç, *Bilim Felsefesi Olarak Bilim Tarihi*, 34.

⁴⁵ Bk. İpek Demir, "Incommensurabilities in the work of Thomas Kuhn", *Studies in History and Philosophy of Science*, 39, (2007), s.133-142.

kendi sınırlarında inşa edilmiş kendi özel ve biricik şartları vardır. Bu şartlar önceki paradigmanın şartlarına bazı yeniliklerin eklenmesiyle elde edilmezler. Bu şartları anlamlı kılan tek şey paradigma içinde tutarlı ve işe yarar olmalarıdır. Bu sebeple her paradigmanın kendine özel doğruluk ve anlamlılık kriterleri vardır. Olağan bilim sınırlarında hareket eden bilim insanı, bağlı olduğu paradigmanın normları çerçevesinde hareket ettiği müddetçe doğru yolda ilerlemiş olacaktır. Aynı durum rakip paradigmanın mensubu olan bilim insanı için de geçerlidir. Bir paradigmanın bütünlüğü içinde anlamlı ve doğru olan bir iddia, diğer paradigma sınırlarında saçma olarak değerlendirilebilir. Ancak her iki paradigma birbirinden derin farklar taşıdığı için iki iddiayı birbiriyle kıyaslama imkânı olmayacaktır. Çünkü kendi kavramsal çerçevesi olan paradigmaları aynı potada toplayacak ortak bilimsel kurallar ve ölçütler yoktur. Ortak bir ölçüt olmadığı için paradigmalar arasında doğruluk kıyaslaması yapmak da mümkün olmayacaktır. Bir paradigma alternatif paradigmaya kıyasla değil içinde yer aldığı olağan bilim döneminin tarihsel şartları tarafından belirlenmiş arka plana göre anlam ve değer kazanır. Paradigmanın birey ve toplum gibi farklı unsurlara göre değişen anlamlılık durumu, onun sınırlı bir nesnellik ve kesinlik taşıdığına işaret etmektedir. Bir paradigmanın en doğru ve en anlamlı olma iddiası olmamalıdır, diğerleriyle kıyaslandığında sadece en iyi ve işe yarar olduğu iddiası sürdürülebilir.

Paradigma içinde belirlenen sorunlar, bu sorunların çözümü için kullanılan bulmaca çözüm örnekleri, nasıl bir yol izleneceği, bilime ve bilim tarihine bakış gibi konular paradigmanın sınırlarında belirlenmektedir. Rakip paradigmalar, öncelikle çözümlenmesi gereken sorunların neler olduğu konusunda anlayamayacaklardır. Bunların bilim kıstasları ve bilim tanımlamaları da aynı değildir. Terim, kavram ve deneylerin birbirleriyle girdikleri ilişki biçimleri her paradigmada yeniden tanımlanmaktadır.⁴⁶ Rakip paradigmanın taraftarları, karşılaşılan sorunları farklı dünyalarda, farklı kavramsal çerçevede ele almaktadırlar.⁴⁷

Şimdiye kadar bahsettiğimiz konuların bizi doğrudan ilgilendiren tarafı, Kuhn'cu söylemin, bilimsel faaliyetin paradigma tarafından çizilen sınırlarda icra edildiği yani paradigma içinde hareket eden her bilim insanının belli bir bütüne uymak zorunda olduğu ve paradigmaların birbirleriyle kıyaslanmasına imkân sağlayan ortak-nesnel ölçütlerin bulunmadığı şeklindeki iddialarının bilimsel nesnellığı ve kesinliği sorgulanır hâle getirmesidir. Bizim asıl olarak üzerinde durmak istediğimiz soru ise şudur; "Bilimin nesnellik ve kesinliğini sorgulanır kılan bu iki bakış açısından

⁴⁶ Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, 248.

⁴⁷ Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, 250.

hareket etmek gerekirse, bilimsel iddiaların kesinliğinin kaybolduğu bu çağda din-bilim tartışmalarını sürdürmek ne kadar anlamlıdır?"

2. Din-Bilim Tartışmalarını Sürdürmenin İmkânı

Kuhn'un ortaya koyduğu ve herkes tarafından kabul edilmeyip bazı düşünürlerce eleştirilse bile modern düşüncenin bilim anlayışını eleştiri noktasında son yüzyıldaki genel kabulü yansıtan bilim eleştirisi karşımızda dururken, dinin söylemleriyle bilimin iddialarını yan yana getirerek aralarında uyum aramak, iki tarafın söylemlerini bir doğruluk kıyaslamasına sokmak ne kadar mümkün olacaktır? Örneğin evrenin varlığı ya da kökenine dair bir tartışmada din ve bilimin verdiği cevapları yan yana getirip ikisi arasında bir tercih yapmak pratikte ne kadar uygulanabilir bir şeydir?

Ortaya koyduğumuz tartışma konusunun kökenleri, Batı'da yaşanan bilimsel devrime ve bu gelişme sonucunda dinî söylemlerde oluşan değişime kadar gitmektedir. 16. ve 17. yüzyılda bilim dünyasında yaşanan dönüşümün, birçok alanda olduğu gibi din alanında da etkileri olmuş, dine dair söylemler bilimin sunduğu yeni imkânlar çerçevesinde yeniden gözden geçirilmiştir. Bilimsel devrim olarak ifade edilen bu dönüşüm sadece bilim dünyasını etkilememiş, hayatın hemen her alanında etkili olarak yeni bir dünya görüşünün temelleri atılmış, bunun sonucunda akılcılık ve bilimsel ilerleme fikri üzerine inşa edilen modern düşüncenin başlangıcı için uygun zemin oluşmuştur.⁴⁸

Bahsi geçen dönemde felsefe ve bilimde yaşanan gelişmelerle aynı çizgide hareket ederek rasyonel ve bilimsel iddialardan beslenen bazı din felsefeleri üretildiğine tanıklık etmekteyiz. Ancak bu din felsefeleri, bilimi, dünyayı bir kesinlik içinde sunan kusursuz bir mekanizma olarak kabul ederek bilimi mutlak bir nesnellik içinde tanımlayan dönemin yaygın kanaatine uygun hareket etmişlerdir. Bilime yüklenen bu güç, dinin de bilimsel olana uyumlu olması gerektiği gibi bir anlayışın yaygınlaşmasına ve bilimin din karşısında bir otorite olarak kabul edilmesine neden olmuştur.

Söz konusu anlayışın en tanınmış isimlerinin başında William Paley (1743-7805) gelir. Paley, kendi çağının bilimsel birikiminin ona sunduğu imkânları da kullanarak, klasik teizmin en önemli argümanlarından olan teleolojik argümanı yeni bir biçimde ifade etmek suretiyle din-bilim tartışmalarını yeni bir boyuta taşımıştır. Bilim ile dinin iddialarının kusursuz bir uyum içinde olduğu temel tezine dayanan bu bakış açısı, aynı zamanda Orta Çağ'da dinin bilimle girdiği zorlama ilişkinin tersine döndüğünün de göstergesidir. Orta Çağ'da dine bağımlı bir uygulama alanı olan bilim, bu yeni dönemde, dinin

⁴⁸ Kasım Küçükalp – Ahmet Cevizci, *Batı Düşüncesi-Felsefi Temeller* (Ankara: İSAM Yayınları, 2019), 132.

iddialarının kendisine danışılarak doğrulandığı, mutlak doğruyu temsil eden bir kontrol mekanizmasına dönüşmüştür.

Evrendeki düzen ve her şeyin bir hedef ve amaca dönük hareket eden bir ereksellik içinde olduğu fikrinden yola çıkarak Tanrı'nın varlığına ulaşma olarak tanımlanan teleolojik argüman, antik felsefede de sıkça başvurulan bir kanıtlanma biçimidir. Düşünce ve varlığın aynı yapıda olduğu öncülünden hareket eden antik dönem filozofları, varlığın düşüncenin konusu kılınabileceğini yani varlığın düşünceyle bilinebilir yapıda olduğunu iddia etmişlerdir.⁴⁹ Ancak temelleri Parmenides'e (MÖ. 515-MÖ 460) dayanan bu düşünce, varlığın yine de insana aşkın olduğu kabulüyle hareket etmektedir. Bu sebeple antik Yunan filozofları, düşünce-varlık uyumunu kabul etmiş olsalar da, söylemlerinde hiçbir zaman modern düşüncedeki gibi bir bilimsel kesinlik ve mutlaklık iddiasında olmamışlardır. Bu dönemde gerçekliği temsil etme gücü dünyaya dönük nesnel bir etkinlik olarak bilime değil, aşkın olana ulaşma gücü olan ve gücünü aşkın olanla girdiği rasyonel ilişkiden alan düşünceye yüklenmiştir. Söz konusu aşkınlık fikri modern döneme kadar korunmuştur. Ancak Rönesans ve sonrasında felsefe ve bilimde gerçekleşen köklü değişikliklerle beraber nesnellik ve kesinlik fikri yeniden tanımlanmış, gerçeklik insana içkin, insanın rasyonel sınırlarında inşa edilen bir nesneye dönüştürülmüştür.⁵⁰

Bütün bu gelişmeler sonucunda Din Felsefesi çalışmaları da aynı yönde değişim göstermiş, rasyonel teoloji ve doğal teoloji olarak ifade edilen birbiriyle bağlantılı iki tür din felsefesi yapma biçimi ortaya çıkmıştır. Aynı kökenden beslendiğini düşündüğümüz bu iki felsefe yapma biçiminden rasyonel teoloji, daha çok Descartesçi rasyonalizm çizgisinde hareket eden ve aklın apriori kaynaklarından beslenen akılcı bazı din felsefeleri üretmiştir.⁵¹ Doğal teoloji ise bilimin kesinliğini kabul ederek dinin bu nesnel alandan faydalanması ya da bu alanla uyumlu olması gerektiği inancıyla hareket etmektedir.⁵²

Dinin bilimle bir sorunu ol-a-mayacağı ön kabulüyle de hareket eden bu gelenek, kendisine bilimle paralel bir konum inşa edebilmek adına bilimsel olanı merkeze alan yeni bir bakış açısıyla hareket etmiştir. Paley'in evreni bir saate, Tanrı'yı da bu saatin yapımcısına benzeten metaforu bu kaygının bir sonucudur. Paley'e göre yolda bir taş ve çalı gördüğümüzde bunların bir yaratıcısı olduğu sonucuna ulaşmak her zaman zorunlu olmayabilir. Çünkü bu nesnelere bir yaratıcısının olmadığını ya da bunların ezelden

⁴⁹ Aliye Çınar, *Deizm ve Ateizm Üzerine* (İstanbul: Köprü Kitap, 2018), 79.

⁵⁰ Ahmet Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi* (İstanbul: Say Yayınları, 2017), 396.

⁵¹ Çınar, *Rasyonel Teoloji*, 66.

⁵² Çınar, *Deizm ve Ateizm Üzerine*, 135.

beri var olduklarını düşünmemiz çok da uzak bir ihtimal değildir.⁵³ Antik Yunan felsefesindeki maddenin ezeli olduğu fikrine gönderme yapan bu görüş, rasyonel bir açıklama biçimi olarak, örnekte dile getirilen söylemin mantıken öne sürülmesinin çok da imkânsız olmadığı kanaatindedir. Ancak bilimsel devrimle beraber artık evrenin taş gibi sıradan bir nesne olmadığı, bir akıl tarafından tasarlanan kompleks, düzenli ve amaçlı bir varlık olduğu daha ayrıntılı biçimde bilinmektedir. Buradaki amaçlılık ve düzenlilik fikri, evrenin varlığını merkeze alan metafizik bir açıklama değil evrenin işleyişine dair bilimsel bir iddiadır. Başka bir ifadeyle bilimin verilerini kullanan bu yeni söylem, var olanların kaynağı, kökeni ve ilk neden sorusuna cevap arayan kozmolojik argümandan farklı olarak evrendeki düzen ve amaçlılığa karşılık gelen teleolojik argümanın yeni versiyonudur.

Paley'in bilimi merkeze alan söylemi aslında dini çok da güvenli olmayan bir alana çekmiş, bu bakış açısı zamanla dinin aleyhine de kullanılmaya başlanmıştır. 19. yüzyıl biliminin yaygın anlayışı evrim teorisi, özellikle üç kutsal dinin yaratılış teorileriyle çelişir bir bilimsel teori olarak ortaya konmuş, bunun sonucunda mutlak doğruyu temsil eden bilim karşısında din kan kaybı yaşamıştır. Evrim teorisine göre yaratılış hiç de öyle kutsal kitaplarda anlatıldığı gibi gerçekleşmemiştir. Yaratılışa dair ortaya konan iki iddia arasında böyle bir anlaşmazlık varsa, dönemin yaygın kanaatine göre, efsanelerden beslenen dine karşı mutlak doğruyu temsil eden bilimin söylemi dikkate alınmalıdır. Bu durumda dinin yaklaşımı ise mevcut bilimsel teoriye uygun hareket etmek olmalıdır. Aksi halde dinin söylemi bir uydurma olmaktan öteye gidemeyecektir.

Dinî söylemin içine düştüğü bu kriz durumu büyük oranda bilimsel çağın genel akışına uygun din felsefeleri üretmeye çalışmakla ilişkilidir. Çünkü Modern felsefenin yaygın rasyonel ve bilimsel yöntemlerini dine uygulamaya çalışan söz konusu yaklaşımlar, dini, olmaması gereken bir zemine çekmiş, farklı yöntem, teknik ve hedefleri olan iki alanı birbirine bağımlı kılarak dinin bilim karşısında kan kaybetmesine neden olmuştur.

Çağımızın en tanınmış ateist yazarlarından Richard Dawkins (d. 1941) de evrim teorisi üzerinden ilerleyerek aynı yöntemle Tanrı'nın olmadığını, böyle bir varlığa ihtiyaç duyulmadığını temellendirmeye çalışırken⁵⁴ daha çok bilimin verilerinden hareketle Tanrı'nın varlığını ispat etmeye çalışan dinî argümanları hedef almaktadır. Aslında bu, Paley'in yönteminin aynısıdır. Dawkins bilimin verilerinden hareketle Tanrı'nın olmadığını temellendirdiğini iddia ederken Paley de aynı yöntemle Tanrı'nın bir

⁵³ William Paley, *Natural Theology*, ed. Matthew D. Eddy-David Knight. (New York: Oxford University Press, 2006), 7.

⁵⁴ Richard Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, çev. Tunç Tuncay (Bilgin. İstanbul: Kuzey Yayınları, 2009).

zorunluluk olduğunu temellendirdiğini iddia etmektedir. Farklı sonuca ulaşmalar da aslında her iki düşünür de aynı yöntemsel hatayı tekrar etmektedir. Burada paylaşılan hata, bilimin verilerinin gerçekliği mutlak bir kesinlik ve yanılmazlık içinde ortaya koyduğu ön kabulüdür. Oysa böyle bir ön kabul 19. yüzyılın başlarından itibaren eleştirilmeye başlanmış, yüzyılın sonuna gelindiğinde ise gücünü tamamen kaybetmiştir.

Kant'ın kendinde gerçekliğin bilinemeyeceği düşüncesine karşılık gelen fenomen olarak gerçeklik fikri⁵⁵ felsefi düşüncede yeni bir dönemin başlangıcına işaret etmektedir. Daha çok felsefi hakikat iddialarının sınırlılığına işaret eden bir iddia olan fenomen olarak dünya fikri, Nietzsche (1844-1900), Heidegger (1889-1976), Derrida (1930-2004) gibi post modern ve post yapısalcı filozoflarca daha geniş bir alana taşınmış ve bütün olgusal dünyanın aslında insanın kendi sınırlarında gördüğü dünyadan başka bir şey olmadığı fikri her geçen gün daha da güçlenmeye devam etmiştir.⁵⁶ Sadece metafizik hakikatlerin değil bunun yanında olguya dair bilimsel söylemlerin de kişinin yorumundan ibaret olduğu görüşü, modern felsefenin başından beri savunulan ve aydınlanma düşüncesiyle de radikal boyutlara ulaşan kesinlik fikrinin sorgulanmasına; varlık, varoluş, özgürlük, etik gibi konuların yanı sıra olguya dair her türlü bilimsel söylemin de dönemsel şartlarda kabul edilmiş, değişime matuf görelî iddialar olduğu fikrinin öne çıkmasına sebep olmuştur.

Söz konusu görelî anlayışı bilim dünyasında en iyi ifade eden bilim insanı Kuhn'un tezinde paradigma terimiyle ifade edilen ve bilimsel zeminde kesinliğin kaybolması durumuna işaret eden anlayış karşısında din-bilim ilişkileri yeniden gözden geçirilmiş, kesinlik arz etmeyen bilimsel verilerin dinin iddialarıyla kıyaslanmasının çok da yerinde bir tutum olmadığı fikri etkili olmaya başlamıştır.⁵⁷ Çünkü bilim insanının belli bir paradigmanın sınırlarında hareket ederek ona uymak zorunda olduğu, ortaya konan hakikatlerin her zaman değişime açık olduğu, elde olan ve önceden kabul edilmiş örneklerle sonuca gitmenin gerektiği, paradigma sınırlarında tutarlı olmanın bilimsel olabilmek için yeterli kabul edildiği, kusursuz olanın değil de elde olanlardan en iyisi olmanın da yine yeterli kabul edildiği, bütün bilimsel faaliyetleri denetleme imkânı sunan evrensel bir ölçütün bulunmadığı, olguya değil de paradigmaya uymanın zorunlu olduğu bir faaliyet alanı olarak bilimin bizlere sunduğu verilerden yola çıkarak, hakikate

⁵⁵ Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi*, 396.

⁵⁶ Menard, Guy, "Dinbilim Yorumuna Giriş". çev. Zeki Özcan, *Din Bilim Yazıları-I* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2001), 18; Bryan Magee, *Yeni Düşün Adamları*, çev. Mete Tunçay (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004), 302.

⁵⁷ Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi* (Ankara: Selçuk yayınları, 1997), 265.

dair iddiaları olan dinin lehine ya da aleyhine bir söylem üretmek, mutlak olanı, geçici ve değişken olana bağımlı kılmak anlamına gelecektir.

Felsefi düşüncede kesinliğin kaybolması fikrine paralel biçimde olgunlaşan bilimsel kesinliğin kaybolduğu tezi, bilimin verilerini referans alarak Tanrı'nın varlığını kanıtlamaya ya da inkâra çalışan açıklamaların eleştirilerek din felsefesinin temel konularıyla ilgili yeni bazı çözüm biçimlerinin üretilmesine sebep olmuştur. Ancak bu noktada şu hususu hatırdta tutmak gerekmektedir. Kesinlik ve nesnellik barındırmadıkları gerekçesiyle bilimin verilerinin dinin iddialarının kanıtlanmasında kullanılmaması gerektiği tezi, evrende bir düzen olduğu fikrinden hareketle bir yaratıcının varlığının zorunluluğuna dair üretilen teleolojik argümanlarla karıştırılmamalıdır. Çünkü evrende bir düzen olduğu fikri bilimsel gelişmeye bağımlı değildir. Modern bilimin gerçekleşmediği, hatta bugünden bakıldığında çok saçma kabul edilen teorilerin kabul edildiği çağlarda bile evrenin bir akıl tarafından yaratıldığı ve düzenlendiği fikri her zaman vardı. Ancak modern bilimle beraber bu kanıtlama biçimi doğrudan bilimin verileriyle sınırlandırılarak aşkın bir açıklama olmaktan çıkarıldı ve insanın bilimsel faaliyetine indirildi. Bilimsel teorinin değişmesiyle oluşan bu indirgemeci yaklaşım sonucunda dinî söylem bir krizin içine itilmiş oldu. Her ne kadar bu fikri desteklese de, evrendeki düzen fikrinin meşruiyet zemini bilimsel gelişmeler değildir. Az önce ifade ettiğimiz gibi evrenin bir düzen içinde belli amaca uygun olarak bilinçli bir varlık tarafından yaratıldığı fikri ilkel dönemlerde de yaygın olarak dile getirilmiştir. Yani böyle bir iddia bilimsel gelişmenin gerçekleşmesine bağımlı değildir. Mevcut bilimsel verilerin Tanrı'nın varlığını ve dinin hakikatlerini destekleme noktasında fayda sunduğu da kabul edilebilir bir iddiadır. Ancak bilimin verilerini mutlak kabul ederek bunların dinin de desteklediği iddialar olduğunu öne sürmek meseleyi çok başka bir boyuta taşıyacak, din ile bilimi bir dikotomi içine hapsedip dini hiç de ilgili olmadığı bir alanda konuşturarak din ile bilim arasında yapay bir çatışmayı zorunlu kılacaktır.

Evrin teorisi ve din konusunda yaşanan tartışmalar, yukarıda bahsi geçen durumu yansıtan en güzel örneklerden biridir. Bu tartışmanın kökenleri bahsedildiği gibi Paley'e kadar gitmektedir. Konunun kronik bir hâl almasının temelinde ise Darwin'in, hiç de bilimsel olmayan bir biçimde, canlılığın oluşumunun evrimsel sürecini açıklamakla yetinmeyip evrenin kökenine dair bir cevap üretmeye teşebbüs etmesidir. Oysa kökene dair üretilen her söylem öze dair bir araştırma anlamına gelir ki böyle bir faaliyet metafizik bir spekülasyon olmanın ötesine geçmez. Yani Darwin, köken sorununa cevap üretmeye çalışarak temelinde inanç olan bir iddia ortaya atmış olmaktadır. Darwin'in canlıların oluşumuna dair süreci ortaya koyan bir teori üretmesi bilimsel bir tavırdır, ancak evrimsel sürecin temelinde rastlantısallık ya da başka bir şey

olduğunu iddia etmesi varlığın kökenine dair bir inanç ya da tahmin olmanın ötesine geçemez. Burada, dinin verilerine dayanarak Darwin'in tezinin doğru ya da yanlış olduğunu ifade etmenin çalışmamızda öne sürdüğümüz yanlışları tekrar etmek olacağını özellikle vurgulamak istiyoruz. Çünkü bilimsel bir iddia dinin verilerinden yola çıkarak doğrulanamaz ya da yanlışlanamaz. Aynı şekilde Darwin'in varlığın kökenine dair ürettiği iddiayı eleştirmemizin sebebi bu iddianın yanlış olduğunu düşünmemiz değildir. Darwin'in kökene dair bir tez öne sürmesi bilimsel bir iddia değil metafizik bir spekülasyondur.

Bilimin mutlak olanı ortaya koyduğuna sınırsız inancın olduğu 19. yüzyılda Darwin'in söylemleri ciddi bir kabul görmüş ve evrim teorisi dinle girdiği tartışmada bir üstünlük kazanmış gibi görünmektedir. Evrim teorisinden hareketle dinî düşünceye yapılan eleştirilere karşı inançlı kişilerin geliştirdiği savunmalar ise Darwin'le aynı metodolojik hatayı yaparak, dönemin modasına uygun biçimde bilimsel olanın kesinliği üzerinden ilerlemiş ve söz konusu eleştiriye karşı üretilen cevaplar yine bilimin verilerini mutlak kabul etme ön kabulüyle hareket etmiştir.

Günümüzde, Dawkins'in çalışmalarının da etkisiyle, evrimi kabul ya da reddetmek bir inanç meselesi gibi algılanmış ve söz konusu tartışma din-bilim tartışmalarının görünür yüzü hâline gelmiştir. Bizim burada vurgulamak istediğimiz nokta ise iki uçta yer alan iki rakip bakış açısının da özünde aynı hatayla hareket ettiğidir. Hedefimiz evrim teorisine karşı eleştiri sunmak değil, –ki bu durumda eleştirdiğimiz metodolojik hatayı tekrarlamış oluruz– içinde evrimin lehine ya da aleyhine iddiaların yer aldığı bir tartışmada dinin yer almasının metodolojik bir hata olduğunu ortaya koymaktır. Çünkü bütün bilimsel teoriler gibi evrim teorisi de tarihsel bazı şartların etkisinde belli bir süreç içerisinde üretilmiş bilimsel bir hipotezdir ve bütünüyle ya da bir yönüyle değişime açıktır. Bu anlamda bütün bilimsel iddialar gibi evrim de bir mutlaklık ve değişmezlik iddiasında bulunamaz. Bu sebeple belli bazı etki ve ön kabullerin tesirinde üretilen ve değişime açık olan bir teoriden yola çıkarak dinin iddialarını çürütmek ya da dine dayanak sağlamak sorunlu bir yaklaşım olacaktır.

Bu noktada vurgulamak istediğimiz başka bir nokta da şudur. Evrim teorisi üzerinden dini eleştiren geleneğe karşı aslında dinin evrime karşı olmadığı hatta evrimi destekleyebileceği biçiminde bazı görüşler ortaya atılmaktadır.⁵⁸ Oysa bize göre değişime açık bir bilimsel veriden yola çıkarak dini eleştirmeye çalışmakla bu teorinin din tarafından desteklendiği söylemek arasında bir fark yoktur. Ancak özellikle 20. yüzyılın başında bilim dünyasında yaşanan gelişmeler, bilimi merkeze alan açıklamalar üreten tezlerin daha da yaygınlaşmasına neden olmuştur. Bilimin verilerinin kesin

⁵⁸ Caner Taslaman, *Modern Bilim Felsefe ve Tanrı* (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2008), 132.

ve kusursuz olduğu ön kabulüyle hareket eden bu açıklamalar, sadece evrimle dini uyumlu kılmakla kalmamış, dinin bütün söylemlerine dayanak arama alanı olarak bilimi bir otorite mesafesine yükseltmiştir. Evrenin bir düzen içinde hareket ettiği şeklindeki teleolojik söylemin ötesine giden bu yaklaşım, dinin neredeyse bütün bilimsel gelişmelerle uyumlu olduğunu ispatlamaya çalışan indirgeyici bir tutum içindedir. Dine bilimle uyumlu olmak gibi bir zorunluluk yükleyen böyle bir çaba, evrensel iddialarda bulunan dini, her zaman değişime açık olan, bu sebeple de mutlak bir kesinlik ve nesnellik iddiasında olmayan bilime bağımlı kılmaktadır. Bilimsel veriyle dinin eşitlenmesi ise bilimsel iddianın değişmesi ya da çürütülmesi durumunda, farklı amaçları olan iki alanın bir araya getirilmesi nedeniyle zaten var olan krizin daha da derinleşmesine sebep olacaktır.⁵⁹

3. Sonuç

Kant'ın fenomen olarak dünya tanımlamasından sonra felsefenin karşı karşıya kaldığı temsil ve inşa sorunsalı Nietzsche'yle beraber başka bir boyuta taşınmış, olgunun insanın yorumundan bağımsız bir nesnellik içinde ortaya konamayacağı anlayışı yaygınlık kazanmıştır. Felsefi tartışmalar içinde yer alan bu gelişme zamanla felsefenin sınırlarını aşarak bilim dünyasında da etkili olmuştur. Thomas Kuhn, bilimsel gelişmelerin belli bazı kısıtlamalar içinde icra edildiğini ortaya koyan paradigmlar teorisiyle kesinlik ve nesnellik tartışmalarını bilim dünyasına taşımıştır. Bunun sonucunda, kökenleri modern düşünceye dayanan bilimin kesinliği ve kusursuzluğu fikri yerinden edilmiş, bilimin olguyu kusursuz biçimde ortaya koymaya muktedir bir alan olmadığı düşüncesi güçlenmeye başlamıştır. Bilime duyulan güvenin sarsılması sonucunda, modern dönemde bilimin taşıdığı kesinlik fikri karşısında bilimi bir meşruiyet alanı olarak kabul eden ve bu doğrultuda felsefeler üreten din felsefeleri de görüşlerini yeniden gözden geçirmek durumunda kalmışlardır.

Günümüzde özellikle evrim ve din tartışmalarıyla ön plana çıkan din-bilim arasındaki gerilimde din ve bilim sanki aynı konular hakkında konuşmak zorunda olan iki alan gibi değerlendirilmektedir. Oysa din ve bilim farklı alanlarda farklı amaçlar doğrultusunda hareket etmektedir. Bilimsel bir iddianın dinin herhangi bir söylemiyle çelişmesi ya da onu desteklemesi bir zorunluluk değildir. Dinin bilimle ilişkilendirilebileceği tek nokta evrendeki düzen fikrinin soyut açıklamasıdır. Bunun dışında evrendeki düzenin işleyişine karşılık gelen bilimsel tespitler konusunda dinin bir iddiada bulunması, onu desteklemesi ya da inkâr etmesi, dini bilimsel kavramlara

⁵⁹ Din-bilim ilişkisinin nasıl olması gerektiğine dair üretilen yeni bazı çözüm biçimleri için bk. Nebi Mehdi, "Bilim-Din İlişkisi Problemine Süreççi Yaklaşım ve Ian G. Barbour'un Dörtlü Tipolojisi", *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23 (2002/2) s. 59-75.

hapsetmek olacaktır. Bu alanda ortaya konan tartışmalar ya da dinin bilimi desteklediğine veya inkâr ettiğine dair iddialar, kurgusal birer tartışma ve açıklama olmaktan öteye gidememektedir. Çünkü evrenin işleyişine dair üretilmiş bilimsel tezler her zaman değişmeye açıktır. Bu sebeple mutlak bir nesnellik ve kesinlik barındırmamaktadır. Oysa din, kendi iddialarının evrensel olduğunu iddia etmektedir. Bu sebeple yaygın biçimde kabul edilen bilimsel bir iddianın dinle bir uyum ya da uyumsuzluğunu aramak biçimindeki bir gayret konuyu kendi anlamından saptıracaktır. Evrensellik iddiasında olmayan bilimin bir tezinin dinle eşitlenmesi ve kesinliğe ve nesnellığe ulaşmayı engelleyen bir bunalım durumunun mütemadiyen yaşandığı bir alandan beslenerek “İslam’da evrim var.” ya da “İslam evrimi yalanlar.” tarzında bir tartışmaya girilmesi, dinin tamamen zamanın modasına uygun bir biçime büründürülmesi ve değişmez olanın değişene bağımlı kılınarak dinin insan ürünü kavramlara sıkıştırılması anlamına gelecektir. Bu ise bilimsel teoride bir değişikliğin yaşanması durumunda, dinin, kendi söylemini yalanlamak zorunda kalmasına sebep olacaktır.

Thomas Kuhn’un ortaya koyduğu bilim tanımlaması karşısında bilimsel olanı merkeze alan bu tür açıklamalar sadece dine zarar vermekle kalmaz, bilimsel faaliyeti de dine bağımlı kılarak eleştirel akla da zarar verir. Oysa bilimsel faaliyet yeni olana her zaman açık olmalıdır. Din ile bilim arasındaki bu sınır ihlal edildiğinde, dinle uygunluğu kabul edilen bilimsel bir teoride değişiklik yapılması durumunda ya da teorinin tamamen terk edilmesi gerektiğinde din kurumu, bunu kendinde bir değişiklik olarak kabul ederek, tıpkı Galileo karşısında Kilise’nin takındığı tavır gibi, söz konusu değişikliğe karşı eski teoriyi savunan bir tavır sergileyecek ve bilimsel değişimin önünde bir engel olarak duracaktır.

Kaynakça

- Anand, Gopesh; Larson, Eric C.; Mahoney, Joseph T. "Thomas Kuhn on Paradigms", *Production and Operations Management*, 29(7), (2020), s. 1650-1657.
- Anlı, Ömer Faik. "Bir Karşıt-Bilim Tezi Olarak Dilsel Görelilik: Wittgenstein, Kuhn, Rorty, Feyerabend", *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 15 (Bahar-2013), s. 145-169.
- Anlı, Ömer Faik-Yılmaz, Tansel Erdem. "Eppue Si Muove'siz Bilimin Olanığına Dair Eleştirel Bir İnceleme: Thomas Kuhn'un Bilim Teorisinden Bilim Psikolojisine", *Vira Verita E-Dergi*, 9, (2019), s. 48-73. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/750051>.
- Aydın, Mehmet S. *Din Felsefesi*, Ankara: Selçuk yayınları, 1997.
- Bilgili, Alper. "Türkiye'de Bilim Sosyolojisi Tartışmaları Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme", *Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi, 29. Sayı, 2014/2, s.239-253.
- Bird, Alexander. *Thomas Kuhn*, New York: Routledge, 2000.
- Bozkurt, Ertan. "Thomas Kuhn'un Paradigma Kavramı ve Dönüşümü", *Posseible Düşünme Dergisi*, 1/12, (2018), s. 65-74. Erişim Adresi: <http://www.possible.com/uploads/dergi/98.pdf>
- Cevizci, Ahmet. *Felsefenin Kısa Tarihi*, İstanbul: Say Yayınları, 2017.
- Çınar, Aliye. *Deizm ve Ateizm Üzerine*, İstanbul: Köprü Kitap, 2018.
- Çınar, Aliye. *Rasyonel Teoloji*, İstanbul: Köprü Yayınları, 2018.
- Dawkins, Richard. *Tanrı Yanılgısı*, çev. Tunç Tuncay Bilgin. İstanbul: Kuzey Yayınları, 2009.
- Demir, İpek. "Incommensurabilities in the work of Thomas Kuhn", *Studies in History and Philosophy of Science*, 39, (2007), s.133-142.
- Fuller, Steve. *Kuhn vs. Popper - The Struggle For The Soul Of Science*, Cambridge: Icon Books, 2003.
- Guy Menard. "Dinbilim Yorumuna Giriş". çev. Zeki Özcan. *Din Bilim Yazıları-I*. 12-23. İstanbul: Alfa Yayınları, 2001.
- Güneş, Bilal. "Paradigma Kavramı Işığında Bilimsel Devrimlerin Yapısı ve Bilim Savaşları: Cephelerdeki Fizikçilerden Thomas S. Kuhn ve Alan D. Sokal", *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 1/1, (2003) s. 23-42.
- Kuhn, Thomas S. *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, çev. Nilüfer Kuyaş. İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2019.
- Kuhn, Thomas S. "Paradigmalar Üstüne İkinci Düşünceler", çev. Yakup Şahan, "Asal Gerilim: Bilimsel Gelenek ve Değişim Üzerine Seçme İncelemeler" içinde. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 1994, s. 351-380.
- Küçükalp, Kasım-Cevizci, Ahmet. *Batı Düşüncesi-Felsefi Temeller*, Ankara: İSAM Yayınları, 2019.
- Lakatos, Imre; Musgrave, Alan. (ed) *Criticism and the Growth of Knowledge*, Cambridge: Cambridge University Press 1970 .

- Magee, Bryan. *Yeni Düşün Adamları*, çev. Mete Tunçay. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.
- Masterman, Margaret. "The Nature of a Paradigm", "Criticism and the Growth of Knowledge" içinde, ed. Lakatos, Imre; Musgrave, Alan, Cambridge: Cambridge University Press 1970, s. 59-90.
- Mehdi, Nebi. "Bilim-Din İlişkisi Problemine Süreççi Yaklaşım ve Ian G. Barbour'un Dörtlü Tipolojisi", *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23 (2002/2) s. 59-75.
- Morkoç, Umut. "Bilim Felsefesi Olarak Bilim Tarihi". *MSKU Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3/13, (2016), s. 28-35.
- Nola, Robert; Irzık, Gürol. *Philosophy, Science, Education and Culture*, Dordrecht: Springer. 2005.
- Öztürk, Ümit. "Thomas Kuhn'un Paradigma Kavrayışı Üzerine Analitik Bir İrdeleme", *Kaygı*, 19, (2012), s. 173-191.
- Öztürk, Ümit. "Mantıkçı Empirizm Kuhn'u Bitirdi mi?", *Kaygı*, 31, (2018), s. 431-447.
- Paley, William. *Natural Theology*. ed. Matthew D. Eddy-David Knight. New York: Oxford University Press, 2006.
- Popper, Karl. "Normal Science And its Dangers", "Criticism and the Growth of Knowledge" içinde, ed. Lakatos, Imre; Musgrave, Alan, Cambridge: Cambridge University Press 1970, s. 51-58.
- Taslaman, Caner. *Modern Bilim Felsefe ve Tanrı*, İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2008.
- Tümekaya, Serdal. "Thomas Kuhn ve Devrimler Yoluyla Birikimsel İlerleme", *TC. Maltepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (2017), s. 238-256.
- Watkins, John. "Against Normal Science", "Criticism and the Growth of Knowledge" içinde, ed. Lakatos, Imre; Musgrave, Alan, Cambridge: Cambridge University Press 1970, s. 25-37.

